

Ha szólni akarok, holtan hallgatsz a nyelvemen

A magyarországi németek az 1945 utáni irodalomban

magyarországi németeket 1945-től 1948-ig sújtó sorozatos megtorlások közepette, amikor a pusztaság túlélés és megmaradás volt a tét, német nemzetiségi kultúráról vagy irodalomról hosszú ideig szó sem lehetett. Igazi javulás fokozatosan, több lépcsőben, csak 1956 után, majd a hatvanas, aztán a hetvenes évek elején következett be, amikor a kommunista diktatúra a népfrempolitikája jegyében a nemzetiségiakkal szemben is lazított a gyeplőn. A német falvak általános iskoláiban lehetővé vált a német nyelv oktatása, a művelődési házakban és más kulturális intézményekben német amatőr színjátszó körök, táncsoportok, énekkarok alakultak. A folyamatot siettette az a lépés, hogy Magyarország 1973-ban a Német Szövetségi Köztársasággal is felvette a diplomáciai kapcsolatokat. A magyarországi németek ügye addig ugyanis kizárólag az NDK hitbizományába tartozott, és ez természetesen meg is látszott azon az apparátuson, a Magyarországi Német Dolgozók Demokratikus Szövetségén, amely érdekeiket itthon képviselte. Ennek a szövetségnek a keretein belül 1972-ben irodalmi szekció is alakult, ebben tömörültek a magyarországi német írók. A hatalom cinizmusára és gyanakvására jellemző, hogy a szekció tagjai még tagsági igazolványt sem kaptak, nehogy azzal bármi módon vissza tudjanak élni. Publikációs lehetőséget egyetlen fórumként az 1957-től megjelent *Neue Zeitung* és a különböző időszakos kiadványok, antológiák, kalendáriumok kínáltak. A szerzők jobbára úgynevezett vasárnapi írók voltak, akik kedvtelésből, nagy elszántsággal, de amatőrként művelték az irodalmat, és egyiküknek-másikuknak már a német nyelv használata is gondot okozott, sokan pedig falujuk tájszólásában vetették papírra gondolataikat. Tevékenységük azonban mégsem lekiicsinylést, hanem sokkal inkább elismerést érdemel, hiszen olyan folyamat kezdetét jelentette, amely kimondva, kimondatlanul arra volt hivatva, hogy a magyarországi németeket, a kellő nemzeti önismeret hiányában, ráébressze sorsukra, társadalmi, történelmi és etnikai helyzetükre.

Ennek az önismeretnek a hiányát legfőképpen az okozta, hogy a trianoni határok között élő németeknek soha nem volt olyan vezető értelmiségi rétege, amely a nehéz időkben utat mutathatott volna népének. Ezért kell ezeket, a kezdetben mégoly vegyes színvonalú írói próbálkozásokat, ha a megérdemelnél nem is rangosabbnak, de fontosnak értékelni. A fent említett fórumokon az évtizedek folyamán kialakult egy alkotógárda, amelyet nagyjából kronológiai sorrendben ezek a nevek fémjeleznek: Georg Fath, Franz Zettner, Johann Herold, Ludwig Fischer, Josef Mikonya, Engelbert Rittinger, Franz Sziebert, Nikolaus Márnai-Mann, Georg Wittmann, Erika Áts, Béla Bayer, Claus Klotz, Nelu Bradean-Ebinger, Josef Michaelis, Josef Kanter. A szakirodalom a felsoroltakat az 1945 utáni magyarországi német irodalom három nemzedékébe sorolja, ám ennek részletezésétől itt most eltekintek. Csak annyit érdemes megemlíteni, hogy az idősebb generációk írói magatartására a moralizálás, az anekdotizmus a jellemző, témáikban pedig a hagyományőrzés, a nemzeti kultúra ápolása, az

anyanyelv szeretetének, fontosságának hangsúlyozása dominált. Az igazi konfliktusok feltárásáig, a mélyreható nemzeti önismeretig azonban nem tudtak, nem akartak vagy talán nem mertek eljutni. Pedig lett volna mit tisztázni! A fiatalabb korosztály tagjai között már igazi, „tanult” írókat találni, akik tudatos írói technikával, a lelki folyamatok művészi ábrázolásával, a modern irodalom eszközeivel messze felülmúlják elődeiket.

Maguk a megvert magyarországi németek, akiknek a nevében szóltak, mélyen magukba temették az őket ért sérelmeket, a többségi nemzetnek pedig éppen elég baja volt önmagával. Tamási Áron például 1958-ban *Szirom és Boly* címmel regényt írt véreiről, az elűzött Tolnai megyei németek helyére telepített bukovinai székelyek hányattásairól. Ebben olvashatók az alábbiak:

A svábok 45-ben, amikor hallották, hogy kezdik a politikát számon kérni, úgy meglöb-bantak a hírtől, hogy házat-barmot otthagytak, s káromkodva mind elmentek. Pedig hát gyökeres bajuk nem lett volna, mert hiszen mindenki azt mondja, jó hazafiak voltak, s nem vérrrel politizáltak, hanem csak bor mellett összevissza, mint más magyarok. De hát mind ráültek a szélre, ami elvitte őket nyugatra. Csak kettő maradt belőlük, s az a kettő jól megél velünk ma is. Az egyik különösen, egy Hopra Mátyás nevű, mert későbbi időben az a Hopra valahogy a vejem lett.

Igazán szép sorok, a „svábok” nyugodtan kitehetik őket az ablakba, arról nem is szólva, hogy a regényben a sváb Hopra Mátyás, az én-elbeszélő, Szirom Antal családjába nőszül be, amit valamiféle megbékélésnek, befogadásnak is vehetünk. Azt azonban Tamási sem gondolhatta komolyan, hogy voltak emberek, akik jó hazafi létükre, politikai ártatlanságuk tudatában csak úgy ukmukfukk fogták magukat, és mindent hátrahagyva tömegesen, családostól, negyven-ötven kiló engedélyezett poggyással, valami menetrend szerinti tehervonattal nekivágtak a világnak. Az író mentségére legyen mondva, hogy a *Szirom és Boly* nem tartozik a legjobb művei közé, a svábok sorsa nemigen foglalkoztatta, azok pedig csak hálások lehettek neki a néhány odavetett jó szóért. A többi nem az ő dolga volt. Hiszen amint a közmondás is tartja, mindenki söpörjön a maga portája előtt. Az igazság kimondásához, a múltjukkal való szembeállításához a magyarországi németeknek is maguk közül jött, nagyobb formátumú írókra lett volna szükségük, akik azonosulni tudtak velük, és átérezték kálváriájukat éppúgy, mint Tamási a bukovinai székelyekét.

1990 után a hazai németiség körében is megindult egy demokratizálódási folyamat, amelynek eredményként a rossz emlékéi irodalmi szekció helyett megalakult a VUdAK, teljes nevén Verein Ungarndeutscher Autoren und Künstler (Magyarországi Német Írók és Képzőművészek Egyesülete). Az egyesület anyagi támogatással, antológiák kiadásával és új tehetségek felkarolásával felpozícionálta a német nyelvű irodalmi életet. Az új nemzedék tagjai közül némelyek már önálló kötettel is büszkélkedhetnek, mint például a VUdAK elnöke Róbert Becker, legtöbbször azonban egyelőre csak antológiákban vagy a *Neue Zeitung* hasábjain publikál (Christina Arnold, Andrea Czövek, Laura Kolbach, Angela Korb, Manfred Manz, Mónika Szeifert, Stefan Valentin). Az ő nevük azért került zárójelbe, mert komoly alkotói munkásság még nem áll mögöttük, a jelek szerint a legtöbbször csak a hobbi szintjén foglalkozik az irodalommal, és közülük biztosan nem várható azoknak az eljövetele, akik a hazai németiség sorsát érdemben ábrázolni tudják. Azok időközben egy más úton, a kertek alján lopakodva, a magyar irodalom felől, annak álcázásában érkeztek, és vannak érkezőben.

Az egykori szovjet irodalomban jött szokásba az a tendencia, hogy a nagy birodalom kis népeinek írói, akik anyanyelvükön kezdtek el írni, idővel nevet szerezve maguknak, jól érthető okokból áttértek az oroszra. Így tett többek között a kirgiz Csingiz Ajtmatov, így tettek a hozzánk közel álló maroknyi finnugor népek írói közül a manysi Andrej Tarhanov és a közelmúltban elhunyt Jovan Sesztalov, vagy a hanti Jeremij Alpin. Nyelvváltásukban nemcsak az a szerzői számítás játszott szerepet, hogy egy világnyelven szólalhattak meg, hanem a népük iránti elkötelezettség is, hiszen oroszul befolyásosabb szószólói lehettek az övéiknek.

A Sombereken 1935-ben született Christmann Márton iskolás koráig nem beszélt magyarul. Aztán a fényes szellők nemzedékének lelkesedésétől áthatva, többek között Tamási Áron nyelvének bővületében, Kalász Márton néven az utóbbi évtizedek egyik kiemelkedő magyar lírikusa lett, aki az írószövetség elnökeként hat éven keresztül, 2001-től 2007-ig, sok meghurcoltatást vállalva a magyar irodalmi élet demokratizálásában is jelentős szerepet vállalt. A nyelvváltás, amint azt ő maga bevallja, sok szenvedést jelentett a számára, de magyar íróként sem adta fel soha német identitását. Nála és a később őt követőknél egészen más volt a helyzet, mint a fent említett szovjet szerzőknél. Azok egy kis hatósugarú nyelvről mondtak le egy világnyelv kedvéért, Kalász Márton viszont egy világnyelvről a magyarért. Ez a hűtlenség végig ott sajog lírájában, amely nem témája ennek az írásnak, és ez kényszerítette ki belőle két regényét: a *Téli bárányt* (1986) és *Tizedelő cédulákat* (1999). A két műben végre átfogó képet kapunk a magyarországi németesség sorsáról, végre megtörténik a múlttal való elkerülhetetlen szembesítés, stílszerűen, a német irodalomban meghonosodott szóval a *Vergangenheitsbewältigung*.

A *Téli bárány* cselekményének helyszíne a dél-baranyai szülőföld, a cselekmény középpontjában három német parasztcsalád három nemzedéke áll: a nagyszülők, szülők és az unokák. Az egyes szereplőket a sors kénye-kedve internálótáborba, hadikórházba, Budapestre, Berlinbe sodorja, de mindig visszatérnek otthonukba. A regényidő a történelmi felmúlt, amely a XX. század harmincas éveitől a hatvanas évekig terjed. Az író a háború alatti, majd a háború után, a kollektív bűnösség miatt átélt szenvedéseket tárgyilagos, szenttelen hangon adja elő, brechti módszerrel az olvasóra bízva a döntést, az egyes események megítélését. Támpontnak azonban ott van a regény címe, az áldozatiságra utaló bárányszimbólum, amely igazi és egyértelmű költői lelemény. A nagyregényre jellemző teljesség jegyében képet kapunk a háborús évekről, a Németországba kitelepítettekről, illetve a helyükbe betelepített székelyekről és felvidéki magyarokról és az ötvenhatos forradalomról is. A regény én-elbeszélője, de nem kizárólagos főszerzője, inkább narrátora Mess András, a harmadik, a legifjabb generáció tagja, az író alteregója, aki a gyerek pártatlan szemszögéből mondja el a cselekmény nagyobb részét. A tárgyilagos, szenttelen stílust szolgálja az elbeszélői perspektíva változása is, amely az első két rész én-elbeszélése után az Epilógusban harmadik személyűre változik, mintegy kívülről ábrázolva az immár felnőtt főhős sorsának beteljesedését. Mesteri, balladaian sejtelmes a mű befejezése is az anyjára hiába várakozó fiúról:

Lehajtott fejjel állt, várta, hogy anyja visszajöjjön a présbáz elé, s megmondhassa neki, visz ő mindent, nincsen ő semmivel megszégyenítve. De a mama nem jött. Neki kellett elindulnia, hogy megnézzze, mit csinál ennyi ideig odabent.

A több mint egy évtizeddel későbbi Tizedelőcédulák két részből áll. Az első a magyarországi németiség sorsának szociográfiai, történelmi áttekintése a XVIII. századtól a 2. világháború végéig. A második rész a deportált és kitelepített németek vallomásain alapszik. Kalász Márton itt is objektivitásra törekszik, amennyiben a németek sorsát nem elszigetelt, egyedi jelenségként, sérelemként, hanem a magyar történelem részeként, az előzőtt magyar népcsoportok, a székelyek és a felvidékiek viszontagságaival összefüggésben tárgyalja. A mű hitelességét végig a megcáfолhatatlan szociológiai módszerek, az adatok, tények és számok adják.

Itt kell szólni a Kalász Márton nemzedékéhez tartozó Albert Gáborról, aki a tényirodalom műfajában, szociológiai indíttatású műveivel elévülhetetlen érdemeket szerzett a témában. Munkáinak sokrétűsége, a tárgyhoz való sajátos viszonya azonban túlnő ennek az emlékeztető jellegű tanulmánynak a keretein, és csak egy kizárólag neki szentelt, átfogó elemzés mutathatja be kellőképpen a tevékenységét.

Kalász Márton két regényének szemléletével és a magyar nyelv vállalásával új utat nyitott a magyarországi németiség 1945 utáni sorsának ábrázolásában. Neki köszönhető, hogy azóta több szerző, több művében tovább árnyalta, tovább finomította ezt a rendkívül ellentmondásos, összetett történelmi tablót. A korántsem bő választék miatt és a teljesség kedvéért nem hagyhatom ki két saját regényemet: *Faj, akinek nincs otthona* és *Negyven év némaság*, aztán ide tartoznak Elmer István olyan könyvei, mint a *Paraszttarokk* és a *Gyökeret vertek a svábok*, a legfiatalabbak közül pedig Balogh Robert sváb trilógiája, a *Sváb evangéliom*, *Sváb legendáriom* és a *Sváb diáriom*.

A három könyv közül a *Sváb legendáriom* című novelláskötet a legsikeresebb. Valamennyi novella én-elbeszélés, és valamennyi falusi környezetben, szűkebb családi körben játszódik. Az én-elbeszélők csupa kitaszított, a közösség peremére sodródott, külön figurák, ami már önmagában is a kisebbségi lét jellemzője. A névtelen, személyiségüket veszített szereplők ugyan legtöbbször nem származásuk miatt szenvednek, de meghasonlottságuk, lelki zavarai mégis abból fakadnak. A család sem a szokásos boldog közösségként jelenik meg, hanem a bezártság, az elkülönülést, az elszigetelődést, a történelmi tudat kényszerű összezsugorodását, beszűkülését jelképezi. A fiatalabb nemzedék már túl van az asszimiláción, az anyanyelvi kultúrát, a hagyományokat már csak töredékesen, foszlányokban veszi át a szülőktől, nagyszülőktől, furcsa személynevek, dülőnevek, ételnevek, elhomályosult szokások, nyelvemlékszerű mondókák, varázsigék, népdaltöredékek formájában. A nemzettudat réges-rég kiveszett, csak jelentéktelen apróságokban él tovább, mint például abban, hogyan kell igazán jól elkészíteni a sváb kolbászt, a stifoldert, amely a „Hat rúd stifolder” című novellában halálos konfliktus okozója lesz.

A kisebbségi nyelven való írás és a többségi nyelvre való váltás mellett egy harmadik lehetőség is kínálkozik a mindenkor kisebbségi irodalmak művelőinek – mégpedig a kétnyelvűség, amelyhez persze sok egyéb mellett mindkét nyelv tökéletes ismerete, sőt abszolút hallása szükséges. A magyarországi német irodalomban Valeria Koch, vagy ha úgy tetszik, Koch Valéria (1949–1998) rendelkezett ezekkel a ritka erényekkel, mindkét nyelv hangszerén tökéletesen játszott, és egy viszonylag rövid, a körülmények miatt rögzös életpálya során is jelentős lírát tudott teremteni. Költői példaképeinek a magyar irodalomból Pilinszky Jánost, a német nyelvű költészetből pedig az osztrák Ingeborg Bachmann-t tekintette, de hatott rá Paul Celan is, aki zsidóként a romániai Bukovinában született, hosszas hányattatások után Párizsban telepedett le,

és németül alkotott. Másik ihlető forrása Martin Heidegger, róla Valeria Koch magyar–német szakos bölcsészeti tanulmányai után doktori disszertációt írt, és filozófiája nagyban hozzájárult elmélyült gondolati költészetének megteremtéséhez. Kalász Mártonhoz hasonlóan ő is vállalta kettős identitását, sőt áldásnak tartotta, és ragaszkodott hozzá, de vele ellentétben ő írni is két nyelven írt. Ennek szellemében a Magyar Írószövetség mellett tagja volt németországi írói szervezeteknek is. Lírájában a szerepkeresés dilemmái mellett olyan ősi motívumok dominálnak, mint a halál, az elmúlás a szerelem, a gyerekkor melankóliája. Három karcsú német nyelvű kötete jelent meg: *Zuversicht* (1982), *Sub rosa* (1989), *Wandlungen* (1993), a *Stiefkind der Sprache* (A nyelv mostohagyereke) összegyűjtött német verseit tartalmazza, magyar nyelvű verseinek gyűjteményét *Kiolvasbatatlan* címmel 1997-ben adták ki.

Kétnyelvű alkotó az áttekintő felsorolásban már említett Béla Bayer is, aki szintén tagja a Magyar Írószövetségnek, sőt ebben a kettősségben már addig jutott, hogy magyarországi és németországi lakhelye is van. Munkássága műfajilag is eltér a magyarországi német nyelvű alkotóktól: míg azok zömmel lírikusok, illetve a rövidprózát művelik, addig Bayer Béla eljutott a regényig. E műfajban legsikerültebb alkotása a 2002-ben megjelent *Dort drüben* (Odaát) című műve.

A német kisebbségeket ábrázoló irodalmat áttekintve a nyelv megtartása, a többségi nyelvre való váltás és a kétnyelvűség mellett még egy negyedik megoldásra is akad példa, mégpedig arra, amikor az író mindvégig német nyelven alkot, és vissza is települ a német nyelvterületre. Ennek olyan erdélyi szász írók mellett, mint Oskar Pastior vagy Richard Wagner, legékesebb bizonyítéka a Romániából emigrált és 2009-ben Nobel-díjjal kitüntetett Herta Müller, aki persze mai értelemben nem mondható a magyarországi német kisebbségből származónak, de szülőfaluját, Nickifalvát és környékét valaha a románok és németek mellett magyarok is lakták, sőt talán lakják ma is, és így otthoni témájú műveiben magyar motívumok is szép számmal előfordulnak.

Egy irodalom nem létezhet értő kritikusok és irodalomtörténészek nélkül. Ezen a téren örvendetes jelenség, hogy az elmúlt évtizedben több olyan szakember lépett fel, akik más kutatási területek vagy éppen alkotómunkájuk mellett folyamatosan szemmel tartják a magyarországi német irodalmat is, vagy egész munkásságukat ennek a témakörnek szentelik. Név szerint említést érdemel Komáromi Sándor, Heilmann József, Pável Rita, Helmut Herman Bechtel és Toót H. Zsolt tevékenysége.

Egy gondolat még feltétlenül a témához kívánczik, mégpedig a magyar irodalmi párhuzamok. A határainkon kívül, azaz szintén kisebbségben alkotó magyar írók a fenti négy lehetőségből természetesen csak kettővel élnek: van, aki otthon marad, és magyarul ír, és van, aki Magyarországra jön, és ott is magyarul ír. Olyanról egyelőre még nem tudunk, aki kétnyelvűsége vagy egy többségi nyelvre váltott volna. És ez jó. Létezik azonban az emigrációs irodalom, amikor az író kényszerből egy harmadik országba távozik, és ott továbbra is felnevelő anyanyelvén ír. És ez is jó. De ez már nem kisebbségi kérdés. És van ennek egy mostanában támadt vadhajtása, amikor az író nem kényszerből, hanem csak úgy, a saját kénye-kedvére teszi át székhelyét egy harmadik, legtöbbször éppen német nyelvű országba, ám továbbra is felnevelő anyanyelvén ír, felnevelő hazája ellen uszítva. És ez már nem jó. De ez sem kisebbségi kérdés. ◀